

ที่ ศศ 0001/ 959

สำนักงานสภาที่ปรึกษาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ
128 อาคารพญาไทพลาซ่า ถนนพญาไท กทม. 10400

26 พฤษภาคม 2552

เรื่อง ความเห็นและข้อเสนอแนะของสภาที่ปรึกษาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ เรื่อง
“ร่างพระราชบัญญัติขึ้นตอนและวิธีการจัดทำหนังสือสัญญา พ.ศ.”

กราบเรียน นายกรัฐมนตรี

สิ่งที่ส่งมาด้วย ความเห็นและข้อเสนอแนะเพิ่มเติมของสภาที่ปรึกษาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ
จำนวน 1 ชุด

ด้วยสภาที่ปรึกษาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ได้ดำเนินการศึกษาและติดตาม
การจัดทำความตกลงเขตการค้าเสรี (FTA) ระหว่างประเทศไทยกับประเทศต่างๆ รวมทั้งขึ้นตอนและ
วิธีการจัดทำหนังสือสัญญาที่มีผลกระทบต่อความมั่นคงทางเศรษฐกิจและสังคมของประเทศ
ตามมาตรา 190 ของรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2550 มาอย่างต่อเนื่อง

ในการนี้ สภาที่ปรึกษาฯ ในคราวประชุมครั้งที่ 8/2552 เมื่อวันที่พฤหัสบดีที่ 30 เมษายน
2552 ได้พิจารณาแล้วเห็นว่า ร่างพระราชบัญญัติขึ้นตอนและวิธีการจัดทำหนังสือสัญญา พ.ศ.
มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งต่อความอยู่ดีมีสุขของประชาชนและต่ออธิปไตยของชาติ และ
ร่างพระราชบัญญัติฯ ดังกล่าว ยังขาดประเด็นที่สำคัญบางประเด็น จึงมีมติเห็นชอบให้เสนอความเห็น
และข้อเสนอแนะเพิ่มเติมเรื่องดังกล่าวต่อคณะรัฐมนตรี ซึ่งความเห็นและข้อเสนอแนะของสภาที่ปรึกษาฯ
สรุปได้ดังนี้ (รายละเอียดฉบับสมบูรณ์ปรากฏตามสิ่งที่ส่งมาด้วย)

1. ในระหว่างการพิจารณาทบทวนร่างพระราชบัญญัติขึ้นตอนและวิธีการจัดทำ
หนังสือสัญญา พ.ศ. รัฐบาล พรรคการเมือง และภาคประชาชน ควรทำความเข้าใจและทบทวน
เนื้อหาของร่างพระราชบัญญัติที่เกี่ยวข้อง โดยเป็นเจ้าของภาพในการจัดประชุม/สัมมนา เพื่อรับฟัง
ความคิดเห็นจากทุกฝ่าย โดยนำร่างกฎหมายของรัฐบาล ร่างของพรรคประชาธิปัตย์ ร่างของกลุ่มศึกษา
ข้อตกลงเขตการค้าเสรีภาคประชาชน ความเห็นของคณะกรรมการปฏิรูปกฎหมาย กระทรวงยุติธรรม
และความคิดเห็นของสภาที่ปรึกษาฯ มาวิเคราะห์เปรียบเทียบ เพื่อฝ่ายที่เกี่ยวข้องจะได้นำร่างกฎหมาย
ดังกล่าวไปปรับปรุงเพื่อให้มีความเหมาะสมมากที่สุด โดยเชิญพรรคการเมือง ประชาชนทั่วไป และผู้ที่มี

/ส่วนเกี่ยวข้อง...

ส่วนเกี่ยวข้องกับการยกย่องรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2550 มาตรา 190 เข้าร่วมในเวทีดังกล่าว

2. สภาที่ปรึกษาฯ ขอยืนยันความเห็นเดิมตามความเห็นและข้อเสนอแนะของสภาที่ปรึกษาฯ ที่ได้เสนอต่อคณะรัฐมนตรีไปเมื่อวันที่ 26 ธันวาคม 2551 ว่ารัฐบาลควรนำความเห็นและข้อเสนอแนะของสภาที่ปรึกษาฯ เรื่อง “ขั้นตอนและวิธีการจัดทำหนังสือสัญญา ที่มีผลกระทบต่อความมั่นคงทางเศรษฐกิจและสังคมของประเทศ ตามมาตรา 190 ของรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2550” มาพิจารณาประกอบการปรับปรุงร่างพระราชบัญญัติฯ ดังกล่าวเพิ่มเติมด้วย พร้อมนี้สภาที่ปรึกษาฯ มีความเห็นและข้อเสนอแนะเพิ่มเติมเพื่อให้มีความชัดเจนและสมบูรณ์ยิ่งขึ้น ดังต่อไปนี้

2.1 ควรรวมหนังสือสัญญากู้เงินหรือค้ำประกันเงินกู้ให้อยู่ในร่างพระราชบัญญัติฯ ฉบับนี้ด้วย

2.2 ร่างพระราชบัญญัติฯ ต้องกำหนดกระบวนการมีส่วนร่วมและส่งเสริมกระบวนการดังกล่าวอย่างชัดเจน เช่น การสนับสนุนงบประมาณให้กลุ่มเกษตรกร ผู้ประกอบการขนาดเล็ก และขนาดกลางให้สามารถจัดประชุมเพื่อแสดงความคิดเห็นและเสนอแนะได้อย่างสะดวก และกำหนดแนวทางการรับฟังความคิดเห็นของประชาชนให้มีหลายช่องทางให้มากขึ้น ไม่ใช่เน้นหนักเฉพาะผ่านเครือข่ายสารสนเทศของหน่วยงานราชการเท่านั้น

2.3 นิยาม “อย่างกว้างขวาง” และ “มีนัยสำคัญ” ให้ชัดเจนมากขึ้น เพื่อไม่ให้เกิดภาระแก่หน่วยงานราชการและผู้ปฏิบัติในการตีความ

2.4 โดยหลักการ รัฐบาลควรเปิดเผยข้อมูลเกี่ยวกับผลการเจรจาความตกลงระหว่างประเทศให้ประชาชนทราบโดยทั่วไปอย่างครบถ้วน แต่หากเรื่องใดที่รัฐบาลเห็นว่าไม่ควรเปิดเผยเพราะเกรงว่าจะเสียหายต่อผลประโยชน์ของประเทศชาติ หรือประชาชน หรือความมั่นคงของชาติ ตามความในมาตรา 7 รัฐบาลก็ควรมีกลไกในรูปของคณะกรรมการกลาง ซึ่งมีองค์ประกอบหรือผู้แทนจากทุกภาคส่วนที่เกี่ยวข้องเป็นผู้พิจารณาวินิจฉัยว่า เรื่องใดควรเปิดเผยข้อมูลหรือไม่ เพียงใด แล้วแจ้งให้สาธารณชนทราบโดยทั่วกัน

2.5 เสนอให้กำหนดหน่วยงานที่มีความเป็นกลางเป็นผู้ที่ทำหน้าที่ในการศึกษาวิจัย โดยเฉพาะอย่างยิ่งการวิจัยเพื่อประเมินผลกระทบของหนังสือสัญญาก่อนที่จะมีผลบังคับใช้ และการศึกษาวิจัยหลังจากหนังสือสัญญานั้นมีผลในทางปฏิบัติแล้ว หน่วยงานที่มีความเป็นกลางดังกล่าว เช่น สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) เป็นต้น

2.6 หนังสือสัญญาใดๆ ต้องแปลเป็นภาษาไทยและต้องกำหนดเวลาให้ประชาชนสามารถเข้าถึงหนังสือสัญญาดังกล่าวได้อย่างเพียงพอ ก่อนการลงนาม หรือให้สัตยาบันแล้วแต่กรณี

จึงกราบเรียนมาเพื่อโปรดพิจารณา หากผลการพิจารณาเป็นประการใด กรุณาแจ้งให้ทราบในโอกาสแรกด้วย จะขอบคุณยิ่ง

ขอแสดงความนับถืออย่างยิ่ง

(นายโคทม อารียา)

ประธานสภาที่ปรึกษาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ

สำนักวิชาการ

โทร. 0-2612 – 9159, 02-612-9222 ต่อ 121

โทรสาร 0-2612 – 9145

ความเห็นและข้อเสนอแนะของสภาที่ปรึกษาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ เรื่อง ร่างพระราชบัญญัติขั้นตอนและวิธีการจัดทำหนังสือสัญญา พ.ศ.

1. ความเป็นมา

สภาที่ปรึกษาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ได้จัดทำความเห็นและข้อเสนอแนะต่อคณะรัฐมนตรีเมื่อวันที่ 26 ธันวาคม 2551 เรื่อง "ขั้นตอนและวิธีการจัดทำหนังสือสัญญา ที่มีผลกระทบต่อความมั่นคงทางเศรษฐกิจและสังคมของประเทศ ตามมาตรา 190 ของรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2550"

เมื่อวันที่ 24 กุมภาพันธ์ 2552 คณะรัฐมนตรีได้ให้ความเห็นชอบร่างพระราชบัญญัติขั้นตอนและวิธีการจัดทำหนังสือสัญญา พ.ศ. หลังจากได้ผ่านความเห็นชอบจากคณะกรรมการกฤษฎีกาแล้ว โดยรัฐบาลได้นำร่างพระราชบัญญัติดังกล่าวเข้าสู่วาระการประชุมของสภาผู้แทนราษฎรเมื่อวันที่ 18 มีนาคม 2552 แต่นายอภิสิทธิ์ เวชชาชีวะ นายกรัฐมนตรี ได้ถอนร่างกฎหมายดังกล่าวในที่สุด เนื่องจากสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรหลายคน ได้อภิปรายว่า อาจขัดกับรัฐธรรมนูญมาตรา 190 เพราะไม่ได้กำหนดให้หนังสือสัญญาเงินกู้เป็นหนังสือสัญญาระหว่างประเทศ เก่งว่าจะเกิดความไม่โปร่งใส โดยนอกเหนือจากร่างกฎหมายของรัฐบาลแล้ว พรรคประชาธิปัตย์ยังได้ยื่นยอมถอนร่าง พ.ร.บ. การจัดทำหนังสือสัญญาระหว่างประเทศอีกฉบับหนึ่ง ซึ่งถูกเสนอให้มีการพิจารณาในคราวนั้นออกไปพร้อมกันด้วย

สภาที่ปรึกษาฯ พิจารณาเห็นว่า เนื้อหาของร่างพระราชบัญญัติขั้นตอนและวิธีการจัดทำหนังสือสัญญาของรัฐบาลซึ่งได้ถอนจากการพิจารณานั้น ยังขาดความสมบูรณ์ และยังมีประเด็นที่สภาที่ปรึกษาฯ ควรให้ความเห็นเพิ่มเติมได้อีก จึงได้จัดทำความเห็นและข้อเสนอแนะนี้เพื่อเสนอต่อคณะรัฐมนตรีอีกครั้งหนึ่ง

2. วิธีการศึกษาและดำเนินงาน

2.1 ศึกษา "ร่างพระราชบัญญัติขั้นตอนและวิธีการจัดทำหนังสือสัญญา พ.ศ." ของรัฐบาล ซึ่งเสนอเข้าที่ประชุมของสภาผู้แทนราษฎร เมื่อวันที่ 18 มีนาคม 2552

2.2 บันทึกวิเคราะห์สรุปสาระสำคัญของร่างพระราชบัญญัติขั้นตอนและวิธีการจัดทำหนังสือสัญญา พ.ศ. และบันทึกสำนักงานคณะกรรมการกฤษฎีกา ประกอบร่างพระราชบัญญัติขั้นตอนและวิธีการจัดทำหนังสือสัญญา พ.ศ. (เรื่องเสรีจที่ 693/2551)

2.3 ประชุมคณะทำงานวิชาการ และสภาที่ปรึกษาฯ

3.สาระสำคัญของเรื่องและข้อวิเคราะห์

สภาที่ปรึกษาฯ ได้เคยจัดทำความเห็นและข้อเสนอแนะต่อคณะรัฐมนตรี เรื่อง "ขั้นตอนและวิธีการจัดทำหนังสือสัญญาที่มีผลกระทบต่อความมั่นคงทางเศรษฐกิจและสังคมของประเทศ ตามมาตรา 190 ของรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2550" เมื่อวันที่ 26 ธันวาคม 2551 (เอกสารแนบ 1) ขณะที่ร่างพระราชบัญญัติขั้นตอนและวิธีการจัดทำหนังสือสัญญา พ.ศ. ซึ่งเป็นร่างของรัฐบาลชุดปัจจุบัน ได้ถูกนำเสนอและได้รับความเห็นชอบจากคณะรัฐมนตรีเมื่อวันที่ 24 กุมภาพันธ์ 2552 (เอกสารแนบ 2) ซึ่งต่อมารัฐบาลได้ถอนร่างออกจากสภาผู้แทนราษฎรเมื่อวันที่ 18 มีนาคม 2552 และร่างดังกล่าวยังไม่ครบคลุมประเด็นสำคัญที่ควรบรรจุไว้ ดังนี้

1. การยกเว้นให้สัญญาเงินกู้หรือค้ำประกันเงินกู้ที่รัฐบาลไทยหรือราชอาณาจักรไทยทำขึ้น ตามกฎหมายที่ให้อำนาจไว้เป็นการเฉพาะหรือเป็นการทั่วไปว่า ไม่ต้องดำเนินการตามตามขั้นตอนของพระราชบัญญัตินี้ ตามมาตรา 4 วรรค 2 (เอกสารแนบ 2) สภาที่ปรึกษาฯ เห็นว่า อาจจะขัดแย้งกับ มาตรา 190 ของรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2550

2. กระบวนการรับฟังความคิดเห็นซึ่งระบุไว้ใน มาตรา 9 ของร่างพระราชบัญญัติขั้นตอนและวิธีการจัดทำหนังสือสัญญา พ.ศ.....ว่า "การเผยแพร่ข้อมูลและการรับฟังความคิดเห็นของประชาชน ตามมาตรา 7 ให้กระทำผ่านระบบเครือข่ายสารสนเทศของหน่วยงานที่รับผิดชอบ โดยให้รัฐมนตรีเจ้าสังกัด อาจกำหนดให้ดำเนินการโดยวิธีอื่นด้วยก็ได้" นั้น ไม่เป็นการเอื้ออำนวยให้เกิดการรับฟังความคิดเห็นอย่างแท้จริง เนื่องจากมีประชาชนที่เกี่ยวข้องเป็นจำนวนมากไม่สามารถเข้าถึงการแสดงความคิดเห็น ภายใต้วงทางดังกล่าวได้

3. ในมาตรา 3 ไม่มีการให้คำนิยามของคำว่า "อย่างกว้างขวาง" และ "อย่างมีนัยสำคัญ" ซึ่งปรากฏในมาตรา 4 (3) (4) และ (5) (เอกสารแนบ 2) แต่ได้กำหนดในมาตรา 4 วรรค 3 ว่า "หนังสือสัญญาใดเป็นหนังสือสัญญาตาม (3) (4) หรือ (5) ให้เป็นไปตามที่คณะรัฐมนตรีกำหนด ตามข้อเสนอแนะของกระทรวงต่างประเทศ" โดยสำนักงานคณะกรรมการกฤษฎีกาให้เหตุผลว่า หนังสือสัญญาใด เป็นหนังสือสัญญาตามมาตรา 190 วรรคสอง ของรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทยพุทธศักราช 2550 หรือไม่ ต้องพิจารณาจากข้อเท็จจริงเป็นกรณีๆ ไป... เพราะยังไม่เคยมีแนวปฏิบัติที่เป็นบรรทัดฐาน มาก่อน...นั้น สภาที่ปรึกษาฯ เห็นว่า อาจทำให้เกิดปัญหาในภายหลังได้ เพราะจะขึ้นอยู่กับดุลยพินิจของฝ่ายบริหารมากเกินไป จนอาจทำให้เกิดความขัดแย้งในภายหลังได้

4. การบัญญัติตามคำในมาตรา 8 ซึ่งบัญญัติว่า ความในมาตรา 7 มิให้ใช้บังคับในกรณี การเปิดเผยข้อมูลใดๆ เกี่ยวกับการเจรจา" โดยมีเหตุผลว่า "จะเสียหายต่อประโยชน์ส่วนรวมของประเทศ หรือประชาชนหรือต่อความมั่นคงของชาติ"นั้น เป็นการบัญญัติที่ส่งผลกระทบต่อความร่วมมือของประชาชนอย่างกว้างขวาง เพราะหน่วยงานที่เกี่ยวข้องอาจอ้างเหตุผลดังกล่าวเพื่อที่จะไม่ต้องเปิดเผย

ข้อมูลเกี่ยวกับการเจรจาความตกลงระหว่างประเทศ (ด้วยเหตุว่าจะสร้างความยุ่งยากในทางปฏิบัติ) สภาที่ปรึกษาฯ จึงเห็นว่า กรณีเช่นนี้จะเป็นสาเหตุที่ทำให้เกิดความไม่โปร่งใสขึ้นในกระบวนการทำความตกลงระหว่างประเทศได้

5. ในมาตรา 10 เรื่องการวิจัย ไม่จำกัดขอบเขตมากนักว่าจะให้หน่วยงานใดเป็นเจ้าภาพหลักนั้น อาจทำให้การทำวิจัยมีความคล่องตัวก็จริง แต่หากไม่ระบุไว้อย่างชัดเจนว่าเป็นหน่วยงานที่มีความเป็นกลางแล้ว ผลของการวิจัยอาจไม่เป็นที่ยอมรับ เพราะเป็นที่ทราบกันโดยทั่วไปว่า ผู้ศึกษาวิจัยมีความโน้มเอียงที่จะสรุปผลการวิจัยให้เป็นไปตามที่ผู้ว่าจ้างต้องการเสมอ

6. ร่าง พระราชบัญญัติฯ ฉบับนี้ มิได้บัญญัติให้การจัดทำหนังสือสัญญาต้องแปลเป็นภาษาไทย ด้วย ซึ่งจะทำให้เกิดปัญหาต่อประชาชนทั่วไป รวมทั้งเกษตรกร ซึ่งมีข้อจำกัดที่จะเข้าใจหนังสือสัญญาที่เป็นภาษาต่างประเทศ

7. ไม่มีบทบัญญัติในมาตราใดที่กำหนดกระบวนการสร้างการมีส่วนร่วมในเชิงรุกให้กับประชาชน การมีส่วนร่วมของประชาชนภายใต้ร่างพระราชบัญญัติฯ ฉบับนี้ ถือเอาความสะดวกของหน่วยงานของรัฐเป็นที่ตั้ง ทำให้เจตนารมณ์ของรัฐธรรมนุญที่ต้องการสร้างความโปร่งใส และการมีส่วนร่วมไม่สามารถเกิดขึ้นได้อย่างแท้จริง

4. ความเห็นและข้อเสนอแนะ

4.1 สภาที่ปรึกษาฯ เห็นว่าเมื่อมีการถอนร่างพระราชบัญญัติฯ ของรัฐบาล และของพรรคประชาธิปัตย์ออกไป ในคราวพิจารณาของสภาผู้แทนราษฎรเมื่อวันที่ 18 มีนาคม 2552 นั้น ถือว่าเป็นโอกาสที่ดีที่รัฐบาล พรรคการเมือง และภาคประชาชน ควรมีโอกาสได้ทำความเข้าใจและทบทวนเนื้อหาของร่างพระราชบัญญัติที่เกี่ยวข้อง สภาที่ปรึกษาฯ จึงเสนอให้รัฐบาลเป็นเจ้าภาพในการจัดประชุม/สัมมนา เพื่อรับฟังความคิดเห็นจากทุกฝ่าย โดยนำร่างกฎหมายของรัฐบาล ร่างของพรรคประชาธิปัตย์ ร่างของกลุ่มศึกษาข้อตกลงเขตการค้าเสรีภาคประชาชน ความเห็นของคณะกรรมการปฏิรูปกฎหมาย กระทรวงยุติธรรม และความคิดเห็นของสภาที่ปรึกษาฯ มาวิเคราะห์เปรียบเทียบ เพื่อที่ฝ่ายที่เกี่ยวข้องได้นำร่างกฎหมายฯ ดังกล่าวไปปรับปรุงเพื่อให้มีความเหมาะสมมากที่สุด โดยเชิญพรรคการเมืองประชาชนทั่วไป ผู้ที่เกี่ยวข้องกับการยกย่องรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2550 มาตรา 190 เข้าร่วมในเวทีดังกล่าว

4.2 สภาที่ปรึกษาฯ ขอยืนยันความเห็นเดิมตามความเห็นและข้อเสนอแนะของสภาที่ปรึกษาฯ ที่เคยเสนอต่อคณะรัฐมนตรีไปเมื่อวันที่ 26 ธันวาคม 2551 ว่ารัฐบาลควรนำความเห็นและข้อเสนอแนะของสภาที่ปรึกษาฯ เรื่อง "ขั้นตอนและวิธีการจัดทำหนังสือสัญญาที่มีผลกระทบต่อความมั่นคงทางเศรษฐกิจและสังคมของประเทศ ตามมาตรา 190 ของรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช

2550" มาพิจารณาประกอบการปรับปรุงร่าง พระราชบัญญัติฯ ดังกล่าวเพิ่มเติมด้วย พร้อมนี้ สภาที่ปรึกษาฯ มีความเห็นและข้อเสนอแนะเพิ่มเติมเพื่อให้มีความชัดเจนยิ่งขึ้น ดังต่อไปนี้

- 1) ควรรวมหนังสือสัญญากู้เงินหรือค้ำประกันเงินกู้ให้อยู่ในร่างพระราชบัญญัติฯ ฉบับนี้ด้วย
- 2) ร่างพระราชบัญญัติฯ ต้องกำหนดกระบวนการมีส่วนร่วมและส่งเสริมกระบวนการดังกล่าวอย่างชัดเจน เช่น การสนับสนุนงบประมาณให้กลุ่มเกษตรกร ผู้ประกอบการขนาดเล็กและขนาดกลางให้สามารถจัดประชุมเพื่อแสดงความคิดเห็นและเสนอแนะได้อย่างสะดวก และกำหนดแนวทางการรับฟังความคิดเห็นของประชาชนให้มีหลายช่องทางให้มากขึ้น ไม่ใช่เน้นหนักเฉพาะผ่านเครือข่ายสารสนเทศของหน่วยงานราชการเท่านั้น
- 3) นิยาม "อย่างกว้างขวาง" และ "มีนัยสำคัญ" ให้ชัดเจนมากขึ้น เพื่อไม่ให้เกิดภาระแก่หน่วยงานราชการและผู้ปฏิบัติในกรณีความ
- 4) โดยหลักการ รัฐบาลควรเปิดเผยข้อมูลเกี่ยวกับผลการเจรจาความตกลงระหว่างประเทศให้ประชาชนทราบโดยทั่วไปอย่างครบถ้วน แต่หากเรื่องใดที่รัฐบาลเห็นว่าไม่ควรเปิดเผยเพราะเกรงว่าจะเสียหายต่อผลประโยชน์ของประเทศชาติ หรือประชาชน หรือความมั่นคงของชาติ ตามความในมาตรา 7 รัฐบาลก็ควรมีกลไกในรูปของคณะกรรมการกลาง ซึ่งมีองค์ประกอบหรือผู้แทนจากทุกภาคส่วนที่เกี่ยวข้องเป็นผู้พิจารณาวินิจฉัยว่า เรื่องใดควรเปิดเผยข้อมูลหรือไม่ เพียงใด แล้วแจ้งให้สาธารณชนทราบโดยทั่วกัน
- 5) เสนอให้กำหนดหน่วยงานที่มีความเป็นกลางเป็นผู้ที่ทำหน้าที่ในการศึกษาวิจัย โดยเฉพาะอย่างยิ่งการวิจัยเพื่อประเมินผลกระทบของหนังสือสัญญาก่อนที่จะมีผลบังคับใช้ และการศึกษาวิจัยหลังจากหนังสือสัญญานั้นมีผลในทางปฏิบัติแล้ว หน่วยงานที่มีความเป็นกลางดังกล่าว เช่น สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) เป็นต้น
- 6) หนังสือสัญญาใดๆ ต้องแปลเป็นภาษาไทยและต้องกำหนดเวลาให้ประชาชนสามารถเข้าถึงหนังสือสัญญาดังกล่าวได้อย่างเพียงพอ ก่อนการลงนาม หรือให้สัตยาบันแล้วแต่กรณี

.....